

УДК 343.97

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
 доктор юридичних наук, доцент
 (Харківський національний університет
 внутрішніх справ, м. Харків)

ДИСКУРСИВНО-ПЕРЦЕПТИВНІ МЕХАНІЗМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

(Закінчення статті. Початок – у збірнику наукових праць «Вісник
 Кримінологічної асоціації України» № 2 (19), 2018)

Виділено й охарактеризовано два типи дискурсивно-перцептивних механізмів детермінації злочинності: інтроспективний та інтерактивний. Перший розвивається у носіїв елементів візуальної культури. Унаслідок укорінення фонетико-алфавітних перцептивних матриць, домінуючою у системі пізнання виявляється інтроспекція, що формує такі девіантогенні чинники: переважаюча сукцесивність психічного відображення, індивідуалізованість соціальних акторів, знижені емпатія та субсидіарна відповідальність. У підґрунті інтерактивного механізму – залучення суб'єкта до сфери акустичних вербально-силових полів, зниження ступеня індивідуалізованості, стимуляція колективістських патернів.

Ключові слова: злочинність, детермінація, дискурс, перцепція, механізм, інтроспекція, інтеракція.

Варто також звернути увагу й на ще один аспект порушеної проблематики. «Розщеплення» особистості та її рефлексивність виражаються не лише у послабленні суспільної інтегрованості, афілійованості із соціальними групами, а й у стимулюванні екзистенційно нерівноважних станів, що виявляються потужним джерелом перманентної тривожності, агресивності. Цей наслідок розвитку здатності людини до самоусвідомлення ґрунтовно дослідив Е. Фромм у своїй всесвітньо відомій праці «Анатомія людської деструктивності». Учений, зокрема, на підставі розлогого емпіричного міждисциплінарного дослідження виявив, описав і пояснив генезу деструктивної (зляканої) агресії, властивої тільки людині. Він стверджує, що в сучасному масовому суспільстві людина почувається

ізолюваною й самотньою, навіть будучи частиною маси. Вона перетворилася на А-том. Така «атомізованість» впливає як із біологічних її властивостей, зумовлених будовою центральної нервової системи, здатності не лише до свідомості, а й до самосвідомості, так і із соціальних, пов'язаних передусім з аномією. У своєму поєднанні нейрофізіологічні та соціальні чинники формують екзистенційно нерівноважні стани, детерміновані відчуттям ізолюваності, принципової скінченності існування та страхом смерті. Звідси бере свій початок злаякісна, деструктивна агресія [1, с. 150–151, 298 – 320, 373–440 та ін.].

І хоча вчений не робить безпосередніх висновків про роль дискурсу та трансформованих перцептивних механізмів для утвердження фрагментованості модерної людини, тим не менш існує, на наше переконання, достатньо підстав, щоб пов'язати виявлені й описані Е. Фроммом особливі соціально-психологічні та нейрофізіологічні комбінації із впливом складових «друкарської» культури, яка посилює відірваність індивідуума від зовнішнього світу. «Чи не є слово – зауважував у риторичній формі В. Гавел, – найпершим джерелом того, чим ми є, чи навіть самою першоосновою цього способу всесвітнього буття, яке ми називаємо людиною? Дух, душа людини, наше самоусвідомлення, здатність узагальнювати й думати поняттями і, зрештою, наша здатність розуміти, що померемо, – чи не повинні ми завдячувати цим слову, чи, може, все це словом і було створено?» [2, с. 119].

Немає сумнівів у тому, що проблема впливу друкарської технології на цивілізацію загалом і на зміну психічних функцій (способів їх реалізації) ще не віднайшла своєї фундаментальної розробки. Остання, вочевидь, потребує міждисциплінарного, конвергентного природничо-гуманітарного підходу, методологія якого також ще очікує на своє становлення, хоча б у найбільш загальних контурах. Але вже зараз, на нашу думку, можна стверджувати, що сучасні дискурсивно-перцептивні чинники соціальної діяльності людей в умовах переважно візуальної культури постають істотними факторами девіантогенності, серед іншого і криміногенності. У підґрунті останньої перебувають детермінований відірваним від соціальних практик дискурс (візуалізована система соціальних кодів, симулякрів), пов'язана з ним сваволя, знижена емпатія, зрештою – культурно-психологічний конфлікт приватного та публічного. Індивідуалістичність, егоцентричність і конс'юмеризм як складові соціального характеру типового представника сучасного суспільства споживання виступають потужними факторами агресії й експансії, з яких, відповідно до концепції В. С. Овчинського та Л. В. Кондратюка [3, 21–22], бере своє начало злочинність.

Слід чітко усвідомити: там, де слово відривається від соціальної дії, там дискурс, як і діяльність, виявляється значною мірою деперсоналізованим і, врешті-решт, дегуманізованим. Тож, ХХ та ХХІ століття заявили про себе світовими війнами, черговими сплесками злочинності, тероризмом та іншими антигуманностями, а філософія постмодерну констатувала смерть суб'єкта як актора, здатного до пізнання

об'єктивності, як єдиного з об'єктивністю, із зовнішнім світом, як його рушійна сила.

Крім того, не можна не звернути увагу й на те, що в умовах «пришвидшення часу», надмірного динамізму у змінах наукової, інформаційної картини світу й шаленої технологізації життя людина «друкарської» культури, людина атомізована й індивідуалізована, виявляється надміру самотньою та до граничної межі соціально дезорганізованою, світоглядно фрагментованою. «Тоді, – тонко зауважував в цьому контексті Е. Фромм – як влада людини над матеріальним світом суттєво зростає, в особистісній і соціальній сферах вона відчуває безсилля. Створюючи все нові й більш досконалі засоби оволодіння природою, людина заплуталась у мережах цих засобів, втратила розуміння цілі, яка і виключно яка надає їм сенс, – саму людину. Ідея гідності й могутності людини піддалася сумніву під впливом думки, що нам слід повернутися до колишнього стану безпомічності й нікчемності» [4, с. 23].

І далі дослідник констатує: «Сумніви у людській незалежності та силі розуму, що виникли, викликали стан моральної розгубленості, коли людиною більше не керують ані одкровення, ані розум. Результатом стало прийняття релятивістської позиції..., яка зробили людину легкою здобиччю ірраціональних систем цінностей. тим самим вона повернулася до того стану, який вже був подоланий грецьким просвітництвом, християнством, Відродженнями і Просвітою XVIII століття. *Вимоги держави, захват від неординарних якостей сильних лідерів (курсив наш – Ю. О.)* – ось чим тепер визначаються її норми та ціннісні судження» [4, с. 23]. А В. І. Поклад небезпідставно стверджує, що в глобальному масштабі наразі відбувається посилення процесів неорархаїзації [5, с. 100].

Тож, не є випадковістю, що саме на першу половину XX ст., а далі – на кінець XX – першу половину XXI ст.ст. після буржуазних революцій, тривалих періодів ліберально-республіканської еволюції суспільно-політичної думки й політекономії у широкому сенсі (політекономії людини), знову і знову виникали й виникають тенденції етатизації суспільного життя (суспільної думки), реінкарнації ідеї соціального договору у формі «суверена-левіафана» (Т. Гоббс), в якому індивід знаходить певне впорядкування соціальної дійсності та свого місця в ній.

Ці ж само тенденції лежать у підґрунті феномену сучасного етнорелігійного тероризму. Вельми симптоматичними в цьому аспекті видаються висновки, яких доходить О. О. Степанченко, який небезпідставно стверджує, що сучасний культурно-психологічний контекст виражає стан атомізованості, симулятивності соціодинаміки, відсутності цілісності світогляду навіть в умовно однорідних соціальних групах, паралельного співіснування безлічі нормативностей. За таких умов досить великою проблемою стає будь-яка більш-менш масштабна соціальна консолідація. Шлях повернення до можливостей останньої лежить у площині актуалізації вітальних інтересів, зі спільності яких починалось становлення родів, общин і, зрештою, держав. Так з'являється тероризм [6, с. 12].

Отже, тероризм загалом та етнорелігійний його різновид зокрема можна розглядати як елемент культури постмодерну. Так, саме культури. З безумовним негативним значенням, вкрай небезпечним, аморальним і протиправним, але все ж таки він є складовою культури людства епохи деконструкції реальності. При цьому, як слушно зауважує М. Н. Ліповецький, міфології не вмирають, а відтворюють себе у мові, дискурсі, соціальному ритуалі [7, с. 14]. І якщо треба – такий дискурс цілком можливо сконструювати, актуалізувати, ввівши одні соціальні групи в емоційно резонуючий діяльнісний, а інші – у травматичний стани [6, с. 12].

Дійсно, запити на габітус, на ефективні лігатури сьогодні виявляються актуальними. Але сказати «як ніколи» не можна. Такі запити формувалися перед утвердженням всіх відомих тоталітарних та авторитарних режимів ХХ ст. Вони ж, ці запити, існують і сьогодні, набуваючи все нових обертів радикалізації вираження, радикалізації дискурсу на тлі соціальної дисфункційності (передусім, світоглядної та практико-перетворювальної) гуманітарної науки. Тож, є всі підстави говорити про історичну циклічність процесів зростання й зниження соціальної напруженості у зв'язку з глобальними, метасоціальними коливаннями концентричних (від особистості до суверену, до колективу) та відцентрових (від суверена до особистості) тенденцій. Варто також усвідомити і те, що вказана циклічність як механізм відтворення масових (колективних, індивідуумів у масі) нерівноважних екзистенційних станів була запущена саме появою, практичним утвердженням фонетичного алфавіту, поширенням друкарської технології. Людство раз-у-раз повертається до «нової квазіпервісності» як системної реакції на вади ліберального устрою й подальшого «просвітництва» – руху до особистої свободи. Але з часом інтервали циклічності скорочуються, форми «повернення» та колективного переживання чергових фаз пошуку солідарності й соціально-групової ідентичності (етатизація, тоталітаризація, радикалізація дискурсу, світогляду, практик) та уходу від неї в бік ідентичності особистої, всемірної свободи (лібералізація) історично видозмінюються. Проте засадничі, змістовні, системоутворюючі елементи цього механізму девіантогізації та криміналізації суспільства зберігаються.

Викладене жодною мірою не означає, що саме в інтроспективному дискурсивно-перцептивному механізмі детермінації соціальних практик укорінено базисну умову людської девіантності. Ні. Такий механізм лише стимулює ті екзистенційно нерівноважені стани (підсвідоме відчуття самотності, відчуженості, страху смерті), в яких людина перебуває відповідно до біологічно зумовленої нейрофізіологічної конституції й будови центральної нервової системи. Самосвідомість як інтегративна психічна функція не породжується друкарською технологією, а є антропологічною константою, інтенсивність впливу якої на людину та суспільство в цілому вже виявляє залежність від поширеності вказаної технології. Тож, і інтроспективний дискурсивно-перцептивний механізм детермінації злочинності не претендує й не може претендувати на опис і

пояснення «першопричини» девіантності та кримінальності. Але він стає суттєвою умовою, що певним чином «проливає світло» на ірраціональну складову природи кримінальної активності, що постає особливою комбінацією біологічного та соціально-історичного. І умова ця для злочинності не є специфічною, що також важливо підкреслити. Вона, так само як і економічні, загальнокультурні та інші такого формату фактори, чинить свій вплив на всі без винятку сфери суспільних відносин і соціальної практики. Але ж і злочинність не є чимось виключним, екстраординарним; вона, як відомо, є феноменом функціонально нормальним. А тому і засадничі підстави її детермінації також варто шукати перш за все у неспецифічних чинниках. Саме їх вплив є найбільш вагомим. Із цих гносеологічних позицій злочинність постає як культурний, загальноцивілізаційний феномен із розлогим антропологічним корінням.

Не зайвим у цьому контексті буде звернути увагу й на те, що сучасний розвиток людства, поєднуючи в собі як глобалізаційні, так і глокалізаційні тенденції, вирізняється неоднорідністю, різноспрямованістю й суперечливістю. На думку А. І. Неклесси, новий світ, що йде на зміну епосі модерну, народжується у зіткненні трьох історичних трендів: модернізації, постмодернізації й демодернізації (неоархаїзації) [8, с. 16–17]. До того ж в суспільстві постмодерну, як наполягає В. І. Поклад, архаїка та модерн отримуються додаткові можливості не лише для самозбереження, а й для подальшого розвитку [5, с. 101]. Отже, історичний процес постає як нелінійний, багатовимірний, такий, що принципово не відповідає усталеній в суспільній перцепції текстовій механіці. Тому і ступінь впливу друкарської технології на решту складових культури (у широкому сенсі цього терміну) є неоднорідним. Соціальний час у такому ракурсі аналізу циклічності маятникових, «постмодерно-архаїчних» коливань також виявляється позбавленим цивілізаційно спільного масштабу, одиниць виміру. Тож, і сьогодні існують суспільства, які переживають власне середньовіччя.

Особливості дії дискурсивно-перцептивних механізмів соціальної детермінації залежно від цивілізаційного «часового поясу» становлять предмет окремого міждисциплінарного дослідження. Тут же зауважимо, що саме від інтроспективного дискурсивно-перцептивного механізму детермінації злочинності бере свій початок як його функціональна інверсія механізм, названий нами умовно *інтерактивним*. У його основі – процес і результат вилучення суб'єкта зі сфери домінування візуальних кодів, символізму соціальних взаємодій та залучення його до аудіального середовища, до сфери акустичних вербально-силових полів. Участь у цих полях передбачає (і як умову, і як супутній наслідок) зниження раціонального, свідомого в поведінці актора (соціальних груп), кумулятивне проникнення до сфери підсвідомого (особистісного, колективного), надання останньому засобами «живого слова» більш вираженої та менш керованої (з позицій самої особистості) детермінаційної властивості. За такою схемою відбувається групове «підключення» до матриць соціального орієнтування.

Таким чином, через колективну афіліацію, актуалізується певна соціальна роль, «персона» (у термінології К. Юнга) особистості. Фактично на індивідуальному рівні генези соціальної діяльності слід говорити про аскрипцію через реалізацію групової приналежності й утвердження певної ідентичності, а на відносно масовому – про ірраціональну інтеграцію (здебільшого у протиставленні, протистоянні, а тому й дезінтеграції у більш широкому розумінні), створення ситуативних альянсів на підставі спільних, емоційно резонуючих кодів і сигналів. Указані сигнали «з'являються» в інформаційному просторі, як правило, у форматі лозунгів та подібних до них колективістсько-семіотичних посилок. Втім, останні здатні формувати навколо себе дискурсивно-силові поля лише за умови достатньої емоційності, інтонаційності, особистісної вираженості та спрямованості.

Чи не тому сучасні технології організації масових акцій (які, зокрема, можна і слід розглядати з точки зору детермінації політичної злочинності), в процесі яких утворюється натовп, неодмінно передбачають використання музики й поезії? Так, наприклад, захоплення будівлі Харківської обласної державної адміністрації у квітні 2014 року супроводжувалося виступами у натовпі «народних поетів» та емоційно резонансною музикою. Аналогічний за формою «аудіо-супровід» відбувався і в процесі значної кількості акцій Революції Гідності. У цьому контексті обґрунтованими видаються твердження Л. С. Рубінштейна про те, що поезія, на відміну від прози, – мистецтво значною мірою тілесне, а не тільки словесне, тобто поет у своїй поетичній практиці так чи інакше репрезентує самого себе – мовленнєві інтонації, манеру поведінки тощо [9, с. 32]. Поезія, як і музика, охоплює виконавство, чим і зумовлюється його соціально-енергетична специфіка. Перебування людини під впливом поезії та музики частково повертає втрачену цілісність, мінімізується суб'єкт-об'єктний розрив. Музика використовується і в екстатичних ритуалах низки східних та африканських народностей, через які відбувається неординарне єднання з природою. Виконання особливих музичних і поетичних творів практично завжди присутнє і під час спроб мобілізувати натовп чи інші масовидні географічно диференційовані соціальні утворення, підкорити їх, змусити позитивно реагувати на заклики, явити світові «нерефлексуючу людину вкупі» (у термінах Г. Ш. Чхартішвілі [9, с. 106]). Через такі практики реконструюється симультанність сприйняття подій і явищ; людина повертається в аудіальний простір, де слова не відірвалися від дії, заряджені діяльнісною енергією, є складовими фізико-соціальної механіки. У таких просторах людина «друкарської» культури, людина атомізована й фрагментована, відчуває себе некомфортно; розвинена самою цивілізацією вільність думок за відсутності їх розриву з практикою детермінує поведінкову свавільність, що нерідко набуває кримінальних форм.

Блокування деструктивних спроб використання таких технологій цілком може й повинно розглядатися серед потенційно ефективних кримінально-превентивних заходів, спрямованих на зниження агресивного потенціалу, зокрема – зниження ступеня керованості натовпу та

збереження індивідуалізованості учасників масових заходів, що є підставою підсилення почуття особистої, а не колективної відповідальності за власну поведінку тощо. І це – лише один з аспектів можливого прикладного застосування теоретичних положень про дискурсивно-перцептивні засади детермінації злочинності. Втім, і він, вважаємо, є достатньо показовим, таким, що засвідчує перспективність подальшої розробки порушеної дослідницької проблематики.

Висновки. Уся історія людства – історія людської думки, історія способів мислення, відображення, усвідомлення й самоусвідомлення. Злочинність же – онтологічний зріз людського виміру Природи, виміру мисленнєвого, категоріального й дискурсивного. При цьому злочинність, як відомо, є діяльністю. Але в першу чергу – діяльністю психічною, і лише потім – фізичною, енергетичною. Психічна активність будується на перцептивних механізмах, у структурі й функціонуванні яких суттєву роль відіграють домінуючий спосіб і джерела отримання інформації про навколишнє середовище. У візуальних культурах, на відміну від аудіотактильних, внаслідок укорінення фонетико-алфавітних перцептивних матриць домінуючою у пізнанні зовнішнього світу є інтроспекція, що виражає «відособистісний» (суб'єкт – об'єкт – суб'єкт) провідний спосіб соціальної адаптації та соціалізації, переважаючи суцесивність психічного відображення. У них (у цих культурах) значно більшою мірою виявляються розвиненими риси особистісної індивідуалізованості, зниженої субсидіарної відповідальності у контексті емпатії, співпереживання за інших членів соціальної групи, занепокоєність через їх девіантну поведінку.

Варто бути свідомим того, що від свого народження людина у таких суспільствах ставиться у стан необхідності постійної й копіткої роботи по стримуванню (отриманню знань і вироблення обмежувальних, саморегулятивних навичок) «побічних наслідків» свого цивілізованого становлення в умовах історично безальтернативних текстово-візуальних технологій соціалізації. Ефективність же «стримувальних» навичок суттєво залежить від розвиненості, по-перше, особистих морально-правових імперативів (правосвідомість) і, по-друге, здатності до емпатії, колективного співпереживання. Як перше, так і друге мають стати ключовими цілями кримінологічної політики.

На завершення також слід наголосити, що дискурс «друкарської» (візуальної) культури є хоч і суттєвим, але не єдиним джерелом девіантогенності та кримінальної активності. Він лише доповнює, певним чином стимулює ті засадничі антропогенетичні особливості роду людського, які у своїй соціальній проекції виявляють конфліктні грані взаємодії окремої людини та суспільства. Розуміючи також схематичність запропонованого уявлення про окремі елементи механізму детермінації злочинності, тим не менш, вважаємо, що без їх урахування неможливо наблизитись до з'ясування основних характеристик сутності злочинності, її природи. При цьому висловлені в цій роботі положення не є методологічно бездоганними, не характеризуються завершеністю, а тому мають

розглядатися як запрошення до наукової дискусії. Перспективи ж подальших досліджень бачаться в емпіричній перевірці висловлених гіпотез щодо специфіки злочинності у різних типах культур, деталізації уявлень про роль дискурсу у генезі кримінальної агресії й аутоагресії (самогубства, наркотизація, алкоголізація тощо) та вивченні можливостей використання теоретичних узагальнень із зазначеної проблематики у практиці протидії злочинності. Okремо варто зосередити увагу на характеристичі сучасної української культури (у національному, регіональному та глобальному масштабах) із позицій співвідношення візуальних та аудіальних елементів не лише соціальної регуляції, а ширше – соціалізації особистості.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. Э. А. Телятниковой. М. : АСТ, 2004. 635 с.
2. Гавел В. Слово про слово // Промови та есеї / пер. з чеської: Р. Мокрик, Т. Окопна, Є. Перебійніс, О. Перебійніс. Київ : Комора, 2016. С. 119–135.
3. Кондратюк Л. В., Овчинский В. С. Криминологическое измерение / под ред. К. К. Горяинова. М. : Норма, 2008. 272 с.
4. Фромм Э. Психоанализ и этика. М. : Республика, 1993. 415 с.
5. Поклад В. И. Луганск в водовороте глобальных процессов // Людина віртуальна: нові горизонти: зб. наукових праць : Ч. 1. / за заг. ред. М. А. Журби. Монреаль : СРМ «ASF», 2017. С. 98–102.
6. Степанченко О. О. Протидія етнорелігійному тероризму : монографія. Харків : Константа, 2018. 492 с.
7. Рубинштейн Л. С. Погоня за шляпой и другие тексты / вступ. статья М. Н. Липовецкого. М. : Новое литературное обозрение, 2004. 256 с.
8. Неклесса А. И. Ordo quadro – четвертый порядок: пришествие постсовременного мира. *Полис*. 2000. № 6. С. 6–18.
- Рубинштейн Л. С., Чхартишвили Г. Ш. От мая до мая. М. : Захаров, 2012. 200 с.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2019.

Юрий Владимирович ОРЛОВ,

доктор юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков)

ДИСКУРСИВНО-ПЕРЦЕПТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ДЕТЕРМИНАЦИИ ПРЕСТУПНОСТИ

Выделены и охарактеризованы два типа дискурсивно-перцептивных механизмов детерминации преступности: интроспективный и интерактивный. Первый развивается в носителях элементов визуальной культуры. Вследствие укоренения фонетико-алфавитных перцептивных матриц доминирующей в системе познания оказывается интроспекция, формирующая такие девиантогенные факторы, как преобладающая

сукцесивность психического отражения, индивидуализированность социальных акторов, пониженная эмпатия и субсидиарная ответственность. В основе интерактивного механизма лежат вовлечение субъекта в сферу акустических вербально-силовых полей, снижение степени индивидуализированности и стимуляция коллективистских паттернов.

Ключевые слова: преступность, детерминация, дискурс, перцепция, механизм, интроспекция, интеракция.

Yurii V. ORLOV,

Doctor of Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

DISCURSIVE AND PERCEPTIONAL MECHANISMS OF CRIMINAL DETERMINATION

The author of the article has outlined and characterized two types of discursive and perceptual mechanisms of criminal determination: introspective and interactive. The first one is developed in bearers of visual culture elements. As a result of entrenching phonetic and alphabet perceptive matrices, introspection occupies a predominant place in cognitive system. It generates the following deviantogenic factors: prevailing successiveness of mental reflection, individualization of social actors, reduced empathy, subsidiary responsibility. The basis for interactive mechanism is characterized by involving the subject to the sphere of acoustic verbal and force fields, reduction of individualization degree, stimulation of collective patterns.

Key words: crime, determination, discourse, perception, mechanism, introspection, interaction.